

СТАНОВЛЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ (історико-правовий аспект)

Юрій Сокур,

ад'юнкт кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ України

Торгівля – найдавніша сфера людської діяльності, яка виникла одночасно із виробленням матеріальних благ. Все, що створюється руками людини, призначене для задоволення власних потреб (натуральне виробництво) або (з виникненням товарного господарства) для обміну чи продажу іншому споживачеві.

З давніх давен торговельна діяльність була надзвичайно поширена і на українських землях. Цьому сприяло, зокрема, вдале географічне розташування країни – на перетині цивілізацій і комунікаційних шляхів між північчю й півднем, між сходом і заходом.

Економічна необхідність і очевидна прибутковість торгівлі активізувала залучення до неї найширших верств населення. А це породжувало так звану ринкову стихію, численні кримінальні експеси, крадіжки товарів, розбійницькі пограбування куштів та інші зловживання. Отже, підприємництво у сфері торгівлі в усі часи було справою небезпечною для її суб'єктів і потребувало захисту як фізичного (охорони, у тому числі і збройної), так і правового (охорони законом).

Мета даної статті полягає у тому, щоб проаналізувати зародження, розвиток і поширення торговельно-транспортного підприємництва в Україні, розкрити форми, методи, організаційно-правові основи діяльності держави з правового врегулювання даної діяльності, визначити її роль у соціально-політичному житті України.

Теоретична і практична цінність дослідження полягає в тому, що його положення та висновки дозволять заповнити прогалини в історико-правовому знанні про правотворчі процеси на терені України, використати зібраний дослідниками матеріал для з'ясування витоків і частково перспектив удосконалення економічно-правового життя країни.

Торговельно-транспортне підприємництво в Україні досліджувалося науковцями (А. Скальковським, М. Грушевським, Ф. Щербинною, А. Лободою, І. Слабевим, І. Гуржієм) здебільшого в історичному, економічному, етнографічному аспектах.

Тема становлення правового регулювання торгівлі на наших землях до цього часу перебуває на периферії дослідницьких інтересів істориків, економістів, правознавців. Увага вчених у минулому в основному зосереджувалася на героїчному або трагічному: козаччина, національно-визвольні змагання, репресії тощо. А пласти буденного соціально-економічного життя українців досі залишаються «білою плямою».

З огляду на недостатню вивченість проблеми, її надзвичайну актуальність для сучасного етапу ринкових відносин у нашій країні, ми в цьому короткому історико-правовому нарисі спробуємо простежити еволюцію правового регулювання торгівлі в Україні.

Вже в перших документах писаного права, які дійшли до нашого часу, ми бачимо спроби можновладців врегулювати у міждержавних відносинах передусім питання торгівлі. Так, значна частина Договору кївського князя Ігоря з візантійським імператором (945 рік) присвячена саме цьому. Зокрема, в Договорі зазначається: *«Великий князь руський і бояри його хай посилають у Грецію до великих царів грецьких скільки хочуть кораблів з послами і купцями, як установлено для них. (Раніше) посли носили печаті золоті, а гості срібні, тепер же князь ваш узнав, що (треба) посилати грамоти до нашого царства...»*

Якщо прийде Русь не для торгівлі, то не одержує місячини. Хай заборонить князь ваш послам і Русі, що приходять сюди, творити бешкети в селах і в країні нашій.

І нехай входить Русь у місто через одні ворота з царським чиновником, без зброї, 50 мужів, і торгує, як їм треба; і чиновник царства нашого хай охороняє їх, і якщо хто від Русі або від греків вчинить неправильно, то він виправляє їх неправду. Коли Русь входить у місто, то хай не завдає зла і не має права купити шовкові тканини більше по 50 злотих; той же, хто купить шовкові тканини, хай покаже їх царському чиновнику, і той привісить до тканини печаті і віддасть їх тим, хто купив» [1, с. 34].

Наведений уривок свідчить, що договірні сторони обумовлюють безпеку своїх куштів

(гостей), застерігають щодо порушення встановлення правил торгівлі та будь-яких недружніх проявів. Бачимо тут і регламентацію державою (Візантією) обсягів оптових закупок, цін на них, відповідну сертифікацію товарів, тобто всю необхідну атрибутику міжнародної торгівлі, яка існує й сьогодні.

Історичний досвід свідчить, що в усі часи торгівля як засіб первісного накопичення капіталу була запорукою економічного процвітання держави. Так було за київських князів, коли Київ як торговельний центр домінував у східнослов'янському світі. Так було і в період зміцнення Галицько-Волинського князівства після розпаду Київської Русі. Саме сприятливі умови для торгівлі в цьому регіоні – претин торгових шляхів, наближеність до Європи, вільне просування різноманітних товарів, великі поклади солі у Галичині – були найважливішим економічним фактором існування цієї держави в Україні несприятливих тогочасних міжнародних умовах.

Разом з тим дискримінаційні заходи держави щодо суб'єктів торгівлі, драконівська фіскальна політика могли призвести до соціальних конфліктів і навіть до революцій чи воєн. Історія рясніє подібними фактами, шкода тільки, що вони досі не знайшли належного наукового тлумачення істориками та правознавцями. Невважені податкові амбіції згаданого князя Ігоря призвели до винищення древлянського племені на чолі із захисником своїх прав князем Малом... Так зване бостонське чаювання у Сполучених Штатах спричинило громадянську війну...

А ось детальніші факти нашої історії: у пам'ятці князівської доби «Киево-Печерському патерику» йдеться про те, що за часів правління Святополка князь «... не пустив гостей (купців) із Галича, ні лодий от Перемьшиля, и не бытъ соли въ всеи Рускои земли». А коли печерські ченці почали роздавати людям сіль із монастирських запасів, «от того воздвигалась зависть от продающих соль... Мнивших себе в тьи дъни богатство много приобрести в соли... И вси, продающим соль, приидоша к Святополку». Князь підтримав спекулянтів і звелів відібрати всю сіль у печерських ченців. Пізніше, у 1113 р., це викликало величезне невдоволення киян і призвело до повстання, до побиття та погромів купців-лихварів.

Маємо численні свідчення про утиски в промислах, торгівлі з боку уряду Речі Посполитої щодо українського населення у пізніші часи. У скарзі козацьких послів, відправленій Богданом Хмельницьким на сейм у Варшаву (липень 1648 р.), козаки ремствують, що «пани державці» – «З. Беруть десятину з бджіл і половцину... 4. ...обкладають чиншем (податком – Ю. С.), як і інших хлопів... 6. ...речі наші і майно, під виглядом торгу, забирають за половину ціни... 8. На Запорожжі і на Дніпрі не дають промишляти, ні звіра, ні рибу ловити, а з кожного козака беруть по лисиці, а якщо не зловить лисиці, то за лисицю відбирають самопали. Панам полковникам підводи даємо або замість підвід платимо грішми» [1, с. 257].

Козацький хроніст Самовидець у своєму літописі зазначає, що «початок і причина війни Хмельницького є виключно в переслідуванні поляками православ'я і обтяженні козаків». І одним із таких обтяжень було обмеження промислів і торгівлі: «Ті ж козаки, що ходили на рибу за пороги, то в них у Кодаку на комісара рибу десяту відбирали, а полковникам окремо треба дати, і сотникам, і осавулові, і писареві, – так що до великого убозтва козацтво дійшло» [1, с. 255].

Як бачимо, жорстоке обмеження державою прав людини на підприємництво, торговельну діяльність зачіпає найглибшинніший нерв народного соціально-економічного буття і може призвести до фатальних наслідків. Літописець вважає, що саме це «обтяження», а також релігійні утиски були однією з основних причин революції 1648–1654 рр.

Економічна експлуатація, утиски у торгівлі сприймаються населенням не менш болісно, ніж політичне, національне чи релігійне гноблення. Це добре розумів один з найвидатніших правотворців козацької доби Пилип Орлик. Окремий, XVI розділ, його Конституції передбачав такий демократичний устрій держави, який не чинив би перешкод «нужденному люду» вільно торгувати. Адже в ті часи (та, власне, й сьогодні!) торгівля була важливою підмогою поліпшення добробуту простої людини: «Не раз нужденній лод нарікає, благаючи спасу, і висловлює свої образи й обурення тим, що орендарі, а також ярмаркові комісари шокрок переслідують силою-силенію незвиклих і не помірних здирств. Через ті утиски убогому чоловікові незмога й приступити до ярмарку, аби продати яку дрібницю для порятунку від нужди чи що для домашньої потреби пристарати без ярмаркового мита. А як трапиться понастися на якійсь дрібній провині, то вже обдеруть оті ярмаркові комісари до нитки.

Отже, орендарі і їхні підлеглі нехай стягають мито до військової скарбниці з ввозу і вивозу лише певних товарів і лише в точно визначеному універсалами розмірі, не вимагаючи від купців нічого зайвого і не чинячи ані найменшого здирства вірним убогим людям.

Рівно ж і ярмаркові комісари нехай стягають мито лише з тих осіб, які зобов'язані його сплачувати, а не з убогих людей, котрі приїжджають на ярмарок, аби щось дешево продати чи прикупити для власних потреб.

Також нехай утримуються заводити будь-які судові справи – не лише кримінальні, а й інші поточні – та не завдають непомірних утисків і здиств посполитим і містам.

За всім тим нехай ясновельможний гетьман проникливо слідкує, використовуючи з належним старанням свою владу» [2, с. 42].

Поряд з податками, які сплачувало все дієздатне населення, держава завжди розглядала й торгівлю як найважливіше джерело поповнення своєї казни (бюджету). З цією метою встановлювалися різноманітні мита і фіскальні побори з торгових людей. Однак підхід тут був, як правило, завжди диференційований стосовно того чи іншого соціального стану. Щодо станової еліти держава здійснювала протекціоністську політику в торгівлі шляхом надання пільг і привілеїв. Так, у Грамоті одного із галицьких князів Івана Ростиславовича Берладника (1134 р.) йдеться про те, що «князь Берладський сведчую кутцем бриськым да не платят мыт у граде нашем (у Малом у Галичи разве у Берлади и у Текучом и о(у г)радох наших. А на исьвоз розным товаром тутошным и угрьскым и рускым и чеськым, а о да платят николи ж разве у Малом у Галичи» [3, с. 26].

У грамотах інших князів, королів, у Литовських статутах, в універсалах Б. Хмельницького знаходимо безліч подібних привілеїв як шляхетським станам у цілому, так і окремим особам. Ось, наприклад, витяг з рішення Люблінського сейму (1569 р.) «Торгові мита: «Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, наші, сенаторські, шляхетські, духовні, віднині і на вічні часи не слід брати ні яких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління...» [1, с. 117].

З метою запобігання зловживанням у торгівлі з найдавніших часів держава встановлювала жорсткий контроль над мірами ваги, довжини, об'єму тощо. В Київській Русі монополія і контролюючі функції щодо цього належали духовенству (єпископам). «Еже искони установлено есть и поручено святым пископьям городьские и торговые всякая мерила и спуды извесы, ставила, от бога тако искони установлено пискупу блюсти бес пакости, ни умалити, ни умножити, за все то дати ему слово в день суда великаго, яко же и о душах человеческах» крестившого Руськую землю, о церковних судах» [4, с. 149].

Вкрай суворо каралося шахрайство в торгівлі, у грошовому обігу, фальшивомонетництво, фальсифікація документів у Литовських статутах (1529 р., 1566 р., 1588 р.). Так, у Статуті 1588 р. зазначалося: «За

підробку печатки, листів або підпису руки государевої..., а також коли листи чи привілеї наші придумає... злоумисник відповідно до права підлягає смертній карі спалюванням.

Також, хто б сфальшивив нашу монету, переплавав чи обрізав її, той карається смертною карою вогнем без милосердя» [5, с. 81].

При веденні торгівлі її суб'єкти, як відомо, завжди укладають між собою різноманітні угоди, пов'язані із транспортуванням, збереженням товарів, кредитуванням, позикою тощо. Всі ці питання чітко регулювалися законодавством вже за часів княжої доби. Ось лише кілька статей щодо цього, які містилися в «Руській Правді» (Розширена редакція за Троїцьким списком):

«47. Если кто взыщет деньги (с кого-либо). Если кто станет взыскать с другого деньги, а тот начнет заператься, и если он (т. е. истец) выставит свидетелей и те присягнут, то он может взять свои деньги; (а) так как (должник) не отдавал ему деньги в течение ряда лет, то заплатит вознаграждение заимодавцу (размером) в 3 гривны.

49. О товаре, данном на сохранение. Если кто кладет у кого-либо товар на хранение, то при этом свидетели не нужны; если же (положивший на хранение) станет взыскивать больше (чем сам отдал), то пусть присягнет тот, у кого находился товар (на сохранении, заявляя, что) «ты у меня положил лишь столько (не более)», ибо (он) уже тем ему (т. е. истцу) оказывал благодеяние, что хранил его товар.

51. О месячном проценте. А месячный процент взимают ему (т. е. кредитору) только в течение небольшого срока; если не будут выплачены деньги в установленный срок, то пусть дают проценты из расчета на две трети, а месячный процент аннулируется» [6, с. 29].

Торгівля як ніяка інша галузь суспільної діяльності завжди «підштовхує» людей до зловживань, у тому числі кримінальних – крадіжки, пограбування тощо. Отже, в усі часи держава була змушена силою закону захищати легальну торгівлю від криміналу.

Аналіз правових джерел свідчить, що санкції за подібні види злочину у пізніші часи стають більш жорстокими, ніж були в період княжої доби. Так, домінуючим покаранням за крадіжку в «Руській Правді» були штрафи, розмір яких враховував соціальну диференціацію населення. В пізніших документах ми бачимо іншу картину. Так, Судебник Князя Казимира Ягеловича, даний Литві 1468 р., передбачав такі покарання за подібні злочини:

«1. Якщо злодія (татя) приведуть з речовим доказом, то мусить той заплатити за вчинене штраф; якщо ж платити буде нічим... самого злодія стратити на шибениці.

7. Коли чийсь підданий впаде в злочинство, а його господарю буде відомо про це, він ділитиме із злочинцем здобич, то... господар понесе кару на рівні із злочинцем.

12. Коли злочинця видадуть, і суд визнає його винуватим, то він підлягає страті. Для злочинця милість не потрібна.

13. А хто вкраде майно на суму більше півкоти грошей чи корову, того повісити.

15. А хто хоча б і вперше краде, але то була кража коня, коли буде спійманий на гарячому, повісити» [7, с. 32].

У Статуті Великого князівства Литовського, виданому у Кракові у 1988 р., крадіжкам присвячений окремий розділ, який так і називається: «Розділ 14. Про крадіжки різного роду». Хоч у Статуті є застереження, що «суд докази всякі повинен розглядати сумлінно і схилитися у бік звільнення від покарання, ніж до його посилення», однак сам Статут гуманністю щодо злочинців аж ніяк не відзначається. Так, стаття 7 Статуту встановлює: «Встановлюємо, що кожен злочин, спійманий на гарячому, коли вартість вкраденого коштувала понад 4 коп грошей, має бути покараний смертю» [5, с. 90].

Аналіз і коментарі наведених писемних правових джерел найдавнішого періоду історії України дають достатню можливість, щоб зробити висновки, які, на нашу думку, не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Торгівля, як і виробництво, завжди була й залишається основою економічної спроможності, процвітання держави, важливим джерелом поповнення її бюджету. Саме у сфері торгівлі найшвидше накопичується первісний капітал, який збагачує не лише країну в цілому, а й кожного з громадян зокрема.

Умовою успішного розвитку торгівлі, як свідчить історичний досвід, є її (торгівлі) виважене правове регулювання з боку держави. Це передбачає і захист внутрішнього ринку, і

відкритість щодо зовнішньої торгівлі, і правовий лібералізм щодо залучення до підприємництва й торгівлі найширших верств населення. Надмірні обмеження і фіскально-податковий тиск у сфері торгівлі гальмує економічний розвиток держави і породжує соціальне напруження.

Щодо власне торговельного права, то воно, як ми бачили, у минулі часи ще не було виділене в окрему підгалузь цивільного права. Але воно існувало, зазнавало постійної еволюції на шляху становлення. Під ним слід розуміти сукупність норм, приписів у писемних правових пам'ятках, жалувани грамоти, привілеї, універсали, укази можновладців на пільги і обмеження торгівлі, а також не писане (звичаєве) право, яке творилося шляхом дотримання протягом віків народних традицій в торгівлі.

Сучасний етап розвитку правознавства і правотворчості дає незрівнянно більші можливості для вдосконалення галузей права, які регулюють сферу торгівлі, стимулюючи подальше вдосконалення ринкових відносин. У цьому є нагальна потреба.

Література

1. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1.
2. Правовий уклад та конституції відносно прав і вольностей війська Запорізького // Конституція Пилипа Орлика. – К., 1994.
3. Памятники русского права. – М., 1953. – Вып. 2.
4. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – М., 1984. – Т. 1.
5. Статут Великого князівства Литовського (1588): Тексти, даведник, коментарі. – Мінск, 1989.
6. Памятники Русского права. – М., 1952. – Вып. 1.
7. Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматія по історії русского права. – К., 1901. – Вып. 2.